

Elukogemusi Eesti NSV algaegadel

Ants Viires

Olles noore mehena heitlikust sõjaajast Eestis suhteliselt kerge nahaga läbi tulnud, kusjuures mul õnnestus isegi Tartu ülikooli lõputunnistus kätte saada, leidsin end 1944. aasta sügisel vastamisi taastunud Eesti NSV küllaltki keerukate ja ränkade oludega.

Kui Punaarmee oli hakanud 17. septembril 1944 Emajõe rindelt kiires korras põhja poole tungima, otsustasin, et on aeg emakodust Otepää lähistel, kus ma pärast Saksa sõjaväest jalgalaskmist juulikuust saadik olin elanud ja põllutööd teinud, kodulinna Tartusse tagasi minna. 25. septembril jalgrattal Tartusse jõudes leidsin eest suurelt osalt varemeis linna. Varemeis oli Eesti Rahva Muuseum Raadil, varemeis ka maja Riia tänava algul, kus oli olnud meie korter. Linn oli veel pooltühi, elanikke saabus tagasi igast ilmakaarest.

Seadnud ennast sisse läände põgenenud sõbra Helmut Hagari endises korteris Kalevi tänaval, hakkasin jõudumööda Eesti Rahva Muuseumi asju ajama. Oktoobri lõpupoolel asus muuseumi direktori kohale Tallinnast saabunud Eerik Pöld, kes mõni aasta tagasi oli mulle kui algajale kolleegile seletanud, et muuseumitööle igaüks ei sobi, tõsisel muuseumitöötajal peab olema “muuseumisoolikas” (s. o. sellekohane vaimne hoiak). Pöld määras mu tagasihaaravalt alates 1. oktoobrist 1946 etnograafia osakonna vanemaks teaduslikuks töötajaks. Osakonna juhatajaks sai senine assistent Hilja Sild. Tööle ilmus muidki vanu tuttavaid Raadi päevilt, nagu Helmi Üprus, Ida Kaldmaa jmt. Suur osa ettenähtud koosseisust tuli aga uuesti komplekteerida. Teiste hulgas sai minu maalt lahkunud venna vana sõber Kristjan Peda muuseumi majandusjuhatajaks, koolivend Heino Lindaru aga raamatupidajaks. Peda hankis muuseumile esimeseks transpordiaibiks ühe kohaliku veovoorimehe. Lindarule aga ütles mõni aasta hiljem direktor Salme Rikas, kui ta kord mingi kahtlasevõitu rahalise operatsiooni puhul oli kaevanud, et niimoodi võib veel vangigi minna: “Nõukogude Liidus peetakse kogenud raama-

tupidajaks ainult niisugust, kes vähemalt kordki on vangis istunud.”

Tööd tuli meil alustada Veski tänaval asuvas kohtuhoones, millest kohtu rahvakomissar Aleksander Jõeäär oli nõustunud suure osa andma muuseumi käsutusse. Hiljem saadi see maja täies ulatuses ERM-ile ja muuseumi keskus asub seal tänini. Seal me siis tööd alustasime, kuid põhiosa muuseumi varast oli laiali maal, kuhu see sõjasündmuste kartusel aasta algupoolel oli evakueeritud (Karksi mõisas Lõuna-Pärnumaal, Pilstvere kirikus ja Lahmuse koolimajas Põhja-Viljandimaal, Väätsa koolimajas Järvamaal, Riidaja vallamajas Lõuna-Viljandimaal ja Aru mõisas Lõuna-Tartumaal). Igas kohas pidi mõni muuseumitöötaja veel hea mitu aastat valvet pidama. Sõjas hävinud vanast muuseumihoonest Raadil olid mingil määral säilinud vaid keldrid koos osa sinna jäänud ja vähesel määral sõjarüüste all kannatanud varadega, kuhu kuulusid muide ka teaduslikud kartoteegid. Meie esimesi ülesandeid oli keldris säilinud ning ilmastiku ja rüüstajate eest vaid väevaselt kaitstud varade toimetamine uutesse tööruumidesse ning nende esialgne korrastamine.

Elu rüüstatud Tartus oli esialgu päris raske. Käis jutt, et kuskil keset varemevälja toimib ühes keldris salajane inimliha töötlemise ja söömise keskus. Turul müüvat mõni naine inimlihast tehtud pirukaid. Toiduaineid ja tähtsamaid rõivaesemeid jagati kaardikaubana, kusjuures lisaks üldkaardile olid käibel vastavalt ametikohale jagatavad mitmeastmelised lisakaardid, mille alusel sai täiendavaid ostuseid teha. Kaardileiba sai nii palju, et suure osa sellest võisime turul hea hinna eest müüa vene kotipoistele, keda hulgakaupa tuli Tartusse rongide katustel ja rataste vahel, et samal viisil Pihkva maile toitu vedada. Kuuldavasti püüti neid vahel koguni leegiheitjaga vagunite alt välja kõrvetada.

Vilets oli algul lugu elektriga, sest sakslased olid Ulila jõujaama õhku lasknud. Raasuke said elektrit anda mõned linna väiketehased. Kuid peatselt saabus Ameerika abina rong-elektrijaam,

mis etteasetavail rööbastel toimetati Ulilasse. Ka Ameerika toiduaineid ilmus kauplustesse müügi- le, eeskätt suurel hulgal munapulbrit.

1945. aasta uusaastapäeval tuli Paul Ariste ootamatult meile külla ja pakkus mulle enda juures assistendi kohta. Olin sellest tõsiselt liigutatud, kuid ütlesin siiski ära, sest olin juba sedavõrd kiindunud Eesti Rahva Muuseumi töösse, et ei raatsinud sellest enam loobuda. Muu hulgas tegelesin muuseumi korrespondentide võrgu sõjaoludes vaibunud töö taaselustamisega. Kirjutasin üleskutse võrgu töö jätkamiseks, mis märtsis avaldati mitmes ajalehes (Postimees, Rahva Hääl, Õhtuleht) ja koostas in omalt poolt küsimuslehe ratsutamistest talurahva hulgas, mis saadeti vastamiseks laiali.

Kevadpoolaastal 1945 jätkasin muuseumitöö kõrvalt jõudumööda ka õpinguid Tartu ülikoolis. Olin selle kursuse vana süsteemi keskastmetega lõpetanud küll juba 1943. aasta kevadel, aga see ei andnud mulle õigust teaduslikku kraadi taotleda. Sel eesmärgil otsustasin veel õiendada etnograafia ülemastmeksami, mille minult 23. aprillil võttis vastu arheoloogiaprofessor Harri Moora, kes ilmselt suveräänselt valdas kõiki naabriteadusi. Edaspidi mitmel alal temaga koos töötamine valmistis mulle tõsist rõõmu ja ma sain selle käigus paljudes küsimustes tagemaks.

Suve hakul suri mu emakodus Keebil 80-aastane vanaisa Gustav Neumann, keda ema oli sinna hoidma jäänud, elades seal koos uusmaasaaja Maks Piho perega. Hiljem muide lugesin Võrumaa lehest, et Gustav Neumann oli sel kevadel külvanud ühe põllutäie vilja “Punarmee fondi”. Kuna ema oli kutselt hambatehnik, soovitasin tal nüüd Keebilt ära linna minu juurde tulla, et siin rahulikult oma kutsetööle pühenduda. Keebil, omaaegses suurtalus (maad 70 ha), ähvardas teda minu meelest kulakuks tegemise oht, nagu see tabas mu isapoolset onu Tartu lähedal Utsu talus, kuigi tal algul õnnestus kohtus see “tiitel” tühistada lasta. Ema andiski talu peatselt kinkeaktiga üle ühele kohapealsele sugulasele ja tuli ära Tartusse.

Vist mai lõpupoolel läkitati mind Pilibsteresse muuseumi evakueeritud varasid valvama. Elasin seal kiriku lähedal koolimajas, kuhu kirikust oli toimetatud ka osa varasid. Kooli raamatukogust leidsin raamatuid lugemiseks, see oli mul seal peamiseks ajaviiteks. Juuni algul saabus Pilibsteresse mu naine Helmi, kes teatas, et eelmisel päeval oli ootamatult arreteeritud ERM-i direktor Eerik Põld ja et ka mind oli kodus otsimas käidud. Pilibsteresse tulekuks oli

Helmi kasutanud juhuslikke autosid. Mõtlesin, mida oleks nüüd mõistlik ette võtta. Jõudsin otsusele, et olukorra selgitamiseks peaks otsemaid Tartusse minema. Jalgratas mul oli. Asusingi Tartu poole teele, Helmi ees jalgratta pulgal istumas. Tartus võtsin ühendust muuseumi majandusdirektori, sõber Kristjan Pedaga. Kuulsin temalt, et pärast Põllu arreteerimist oli järgmisel hommikul kohale ilmunud uus direktor Salme Rikas, senine Tartumaa täitevkomitee sekretär, kui õigesti mäletan. Rikas oli sõja ajal Nõukogude tagalas heitnud paari Tartu juhtkommunisti Max Laossoniga. Laosson ise oli nüüd kommunistliku partei Tartumaa komitee esimene sekretär. Peda mulje järgi oli Salme Rikas inimene, kellega võib oma muredest rääkida, ja ta soovitas mul temaga ühendust võtta. Helistasingi talle. Rikas kutsus mind õhtuks enda poole koju. Ta elas koos Laossoniga endises tuntud Tartu arsti doktor Väarsi villas, mis paiknes omaaegse Kaitseliidu maja taga Era tänaval.

Salme Rikas osutus suurt kasvu rahuliku olekuga naiseks. Ta võttis mind lahkesti vastu ja meil oli pikem jutuaajamine. Taustal võis puhuti liikumas näha temast märgatavalt pisemast Max Laossoni. Rääkisin, et mind oli kodus otsimas käidud ja et muud süüd ei tea ma endal olevat, kui et olin eelmisel aastal pärast Saksa mobilisatsiooni olnud mõne kuu Saksa poolel sõjaväes, kust rinde lähenedes põgenesin. Seda sõjaväeasja ma oma töölevõtuankedis nimetanud ei ole. Rikas ohkas, et ajad on tõepoolest inimestele rasked ja keerulised. Pani siis mulle ette, et komandeerib mu terveks suveks edasi Pilibsteresse varasid valvama. Eks siis sügise poole näe, mis edasi saab. Omalt poolt olin selle plaaniga nõus. Rikastest veel niipalju, et kui Põllu arreteerimise järel enam ei leitud rahaliste dokumentide kinnitamiseks vajalikku muuseumi pitserit, siis oli ta üliõnnelik, kui talle sattus kantseleis näppu vana tsariaegne pitser venekeelse tekstiga: *Estonskij Natsional'noi Muzej – Gorod Jur'jev, Lifljandskaja gubernija*. Seda kasutati muuseumi ametliku pitserina vist ligi aasta aega.

Mina aga läksin tagasi Pilibsteresse. Kodu leppisin Helmiga kokku, et kui suve sees vahel linna tulen, siis olgu meil omavaheline salamärk, mille alusel saan teada, kas võin ohutult koju sisse astuda. Arvestades suvist aega, soovitasin tal meie kolmandal korrusel asuvas korteris üht tänavapoolset akent pidevalt lahti hoida. Kui siis mõni ohtlik võõras juhtub korterisse ilmuma, tõmmaku see aken kinni. Arvasin, et lahtise akna kinnitõmbamine peaks äratama vähem kahtlust kui kinnise lahtilükkamine. Tegelikult

ei tekkinud terve suve jooksul vajadust seda salamärki kasutada, sest Tartus näis huvi minu isiku vastu kadunud olevat. Suvi Piliiveres möödus rahulikult. Ühel päeval siiski ilmus kohale Vene sõjaväeüksus, kes korraldas muuseumi varades põhjaliku läbiotsimise – et kas seal järsku pole relvi. Otsing lõppes tulemusteta. Kuulsin, kuidas üks sõdur selle käigus näppu sattunud Konstantin Pätsi juubelialbumit teisele näidates ütles: “See oli nende president.” Raamatut ära ei võetud. Ka ei pälvinud minu isik mingit tähelepanu.

Suve jooksul käisin mitmel korral mõneks päevaks Tartus. Professor Moora varasema soovitus kohaselt sooritasin ülikoolis veel paar eksamit: juuni lõpus Jaan Konksu juures Nõukogude Liidu rahvaste ajaloo alal ning juuli algul õpetajakutse eksameist professor Konstantin Ramulile psühholoogia. Sel moel lootsin oma kohustused kõrgema astme lõputunnistuse saamiseks täidetud olevat. Ülikooli lõpudiplom aga kirjutati mulle välja alles 18. detsembril 1948. Vist viibis asi nii pikalt seetõttu, et uues nõukogulikus õppesüsteemis ei osatud minu kui vana süsteemi järgi lõpetanu suhtes kaua seisukohta võtta. Diplomis on öeldud, et riikliku eksamikomisjoni otsusega 1. juulist 1948 on mulle omistatud ajaloolase-etnograafi kvalifikatsioon, kuigi ma ajalugu peale ülalnimetatud Nõukogude Liidu rahvaste ajaloo üldse polnud õppinud, olin etnograaf. Küll aga oli mind juba mitu aastat enne seda (aprillis 1946) vastu võetud ülikooli aspirantuuri ajaloo (etnograafia) alal kandidaadikraadi taotlema. Juhendajaks professor Harri Moora.

Septembris 1945 asusin taas Tartus normaalselt muuseumitööd jätkama. Salme Rikase nõudmisel tuli käsile võtta muuseumi esimese näituse korraldamine Veski tänava hoone ainsas suuremas saalis. See pidi kujutama rahvarõivaid ning naiste ja meeste käsitöid. Põhiosa näituse plaanist langes Hilja Silla õlule, kuna minu hoolde jäi meeste käsitööde ettevalmistamine. Ka saatis direktor mind veoautoga Järvakandi klaasitehasest rahvarõivavitrinide jaoks klaasi tooma. Järvakandis ütles ametimees, kellega seal asja ajasin: “Ah proua Rikas on teie direktor! Ma tunnen seda daami.” See oli kogu info, mida ma Salme Rikase minevikust kunagi teada sain. Näitus avati novembri algul, mispuhul avaldasin Postimehes (14.11.1945) asjakohase artikli. Trükiti ära ka väike tutvustav brošüür, mille me Sillaga kahekesi koostasime.

Rikase põhiline mure tundus olevat ERM-i teadusliku koosseisu säilitamine ja tugevdamine.

Koosolekuil seletas ta meile korduvalt, et valget laeva pole mõtet oodata, seda ei tule. Tä kutsus professor Harri Moora koos abikaasa Aliisega muuseumi teaduslikeks töötajateks ja Villem Altoa teaduslikuks sekretäriks. Aliise Moora oli 1920. aastail ülikoolis veel Ilmari Mannineni juhatusel etnograafiat õppinud. Professor Moora hakkas töötajatele regulaarselt teadusseminare korraldama, võttes süstemaatiliselt läbi etnograafiateemasid. Igal seminariistungil pidi mõni osaline mingil teemal esinema ettekandega, mida professor omalt poolt põhjalikult kommenteeris. Altoa lahkus peatselt teadussekretäri kohalt, misjärel Rikas edutas jaanuarist 1946 sellele kohale minu, kusjuures ma sain ka muuseumi teadusliku nõukogu liikmeks. Üldse suhtus ta minusse üliosoosivalt, teatades muide kord meie omavahelises vestluses, et näeb minus muuseumi tulevast direktorit.

Üsna pea avanes mul võimalus tutvuda ka lähedase Vene suurlinnaga. 28. jaanuarist 6. veebruarini 1946 toimus muuseumi töötajate õppesõit Leningradi marsruudil Tartu–Tallinn–Leningrad–Tallinn–Tartu. Lisaks minule osalesid selles ka Aliise Moora, Hilja Sild ja Ida Kaldmaa. Juhina oli meil kaasas vana leningradlane, Tartu ülikoolis töötav ajaloolane Hilda Moosberg. Leningradis viibisime 30. jaanuarist 5. veebruarini. Saabumisel põlgasime sealse Balti jaamas ära mitmesugused end hea hinnaga pakkunud eraautod ja meid viis linna Nevski prospekti keskpaika krusa-taksi, võttes 10 rubla nina pealt. Kuigi tänavanurkadelt võis lugeda ametlikku nimetust *Prospekt 25. oktjabrja* (Oktoobrirevolutsiooni mälestuseks), oli linna peatänav rahvasuus endiselt Nevski prospekt. Peavarju leidsime Moskva vaksali vastas asuvas Oktoobri võõrastemajas, mina omaette toas, naised kolmekesi koos. Esimene mulje linnast oli, et see kannatab veel kõvasti sõja tagajärgede all: Talvepalee alles poolenisti väljastpoolt taastatud, palju remonti vajavaid maju, uusi maju mõni üksik. Nevski prospektil Kaasani kiriku ees asuv väljak oli prügi panipaigaks. Öhtul kiirustasime tsirkusse, kust kaelamurdvate trikkide kõrval jäi eriti meelde kuulus nõukogude poeet Nikolai Tihhonov, kes esitas valimiseelset propagandat. Järgmisel öhtul pakkus Väikeses Ooperiteatris tõsise elamuse “Madame Butterfly” oma hiilgavalt meeletoluka lavakujunduse ja suurepärase lauljatega, kuigi teises koosseisus. Käisime ka Suures Ooperiteatris, kus ballett “Luiked järvi” jättis mõneti tagasihoidlikuma mulje. Torkas silma, et publik oli seal esinduslikum ja paremini rõivastatud kui väikeses teatris.

Eesti Rahva Muuseumi teaduslik nõukogu veebruaris 1946. Esireas vasakult: Voldemar Vaga, Hilda Moosberg, Harri Moora, Salme Rikas, Artur Vassar. Tagareas: Ida Kaldmaa, Helmi Üprus, Ants Viires, Hilja Sild.

Muidu aga on minu reisimärkmik täis tähelepanekuid Riikliku Etnograafilise Muuseumi (varasem Vene Muuseumi etnograafiline osakond) Nõukogude Liidu rahvastele pühendatud väljapanekutest ja töökorraldusest, samuti Teaduste Akadeemia Etnograafia Instituudi tööst ja selle juurde kuuluva Antropoloogia ja Etnograafia Muuseumi välismaa rahvaste näitusest. Mõlemaga tutvumisele kuulus põhiosa meie ajast. Muuseumide väljapanekuid olen oma märkmikus iseloomustanud akadeemilistena. Küllastasime ka Leningradi ülikooli etnograafiaakateedrit, mida juhtis juudisoost professor Vinnikov, kes kadus Nõukogude etnograafiast üsna pea. Loomulikult käisime ka Ermitaažis, kus esmakordselt sain näha Lääne-Euroopa kunsti suurmeisterid. Meid seal juhtiv professor Matsulevitš küsis, kas ehk oleks parem seda teha saksa või prantsuse keeles. Jäime siiski vene keele juurde. Kohustuslikult tuli läbi käia ka Lenini muuseumi 22 esinduslikku saali ja küllastada Leningradi Blokaadi Muuseumi, mille kohta olen märkinud, et see on hea poisikestele. Seal võis muu hulgas näha maketti Tartu kaitsmisest 1941. aastal, kus Nõukogude tank andis Kivisillalt tuld Raekoja platsi poole. Ajalooline tõde seegi, kuigi Kivisild oli juba enne sakslaste saabumist õhku lastud.

Arvatavasti oli see juba 1946. aasta algul, kui Salme Rikas kord kantseleis telefonihelinal vastates toru minu kätte andis ja kätt mikrofonile pannes lausus: “NKVD.” Mehehäääl teatas mulle, et mind tahetakse tunnistajana Tallinnasse ülekuulamisele saata ja et sõidukulud selleks kaetakse. Kui sellest Rikasele rääkisin, sai ta väga pahaseks, lausudes: “Mis riiki riigis nemad

mängivad!” Kuid sõita mul tuli. Sain NKVD “hallist majast” komandeerimistunnistuse ja pidin rongiga teele asuma.

Seni ei olnud mul NKVD-ga otsest tegemist olnud. Koolivend Platon Rosanov, kes oli olnud minuga koos Saksa politsei pioneeripataljonis, oli mulle rääkinud pikkadest öistest ülekuulamistest, millega teda juba mõnda aega piinati. Teemaks meie pataljon ja selle koosseis. Ütles mulle, et minu nimi on neil seal ka kirjas. Kõigeks valmis olles panin selga sobivad rõivad, tõmbasin jalga kirsad ja võtsin seljakotis üht-teist söögipoolist kaasa. Nii läksin Tallinnas kurikuulsasse Pagari tänava majja, kuhu sisse pääsesin Laia tänava nurgal asuva pisikese ukse kaudu. Mõni samm eesruumist edasi, väikese koridori algul oligi ülekuulamisruum, kus mind ootas venelane, kes teatas oma nimegi, mille olen unustanud. Viskasin seljakoti nurka ja riputasin mantli nagisse. Kuigi tulin vene keelega enam-vähem toime, nõudsin endale tõlki, et leida vastamiseks pisut rohkem järelemõtlemisaega. Kõigepealt küsiti: “Kus olite ja mida tegite, kui sakslased Eesti vallutasid? Kus olite ja mida tegite, kui Nõukogude väed Eesti vabastasid?” Mõlemal puhul vastasin: “Olin Tartus üliõpilane.” Järgnesid küsimused lähemate sugulaste kohta. Kui selgus, et mul on ka vend, küsiti: “Kus on, mida teeb?” Ütlesin, et oli algkooliõpetaja ja jäi sõja lõpul teadmata kadunuks. Selle peale põrnitas küsitleja mind tükk aega üksisilmi, misjärel asus asja juurde. Küsimus seisis ilmselt Eerik Põllus. Uuriti põhjalikult, mida temast üldse tean, mida arvan tema suhtumisest Nõukogude võimu jms. Muidugi leidsin, et minu meelest oli ta riigitruu inimene, midagi nõukogudevastast ma

tema suust kuulnud pole. Sellega ülekuulamine lõppes. Lahkusin muljega, et Põllu asjad pole arvatavasti halvad. Nii läkski. Mõne kuu pärast vabastati ta vanglast. Ütles mulle, et algul oli teda ülekuulamistel pekstud, aga hiljem sellest loobuti. Lahtilaskmisel oli talle tutvumiseks antud terve tema toimik, kust oli lugenud ka minu tunnistust. Muuseumi tööle tagasi ta enam kunagi ei tulnud.

Koolivend Rosanovit aga kimbutati edasi, kuni ta võttis kätte ja sõitis Tallinnasse oma häda kaebama Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehele Arnold Veimerile, kellega oli 1930. aastate lõpul koos Tartus 2. jalaväepataljonis Eesti kroonut teeninud. Kui Veimer 1938. aastal amnestia alusel pikaajalisest vangistusest vabanes, siis löödi ta kohe sõjaväeteenistusse, sest polnud noores põlves oma aega sõjaväes jõudnud ära teenida. Rosanovi sõnul võttis ta tema juuresolekul telefonitoru ja ütles, kuhu vaja, umbes nii: "Kuulge, ma tunnen seda meest. Jätke ta rahule!" Jätetigi rahule. Võis ülikoolis rahuga jätkata oma metsateaduse õpinguid.

Kimbutamise ohvriks langes ka minu hea tuttav Tamara Habicht Eesti Rahva Muuseumist, kes lõpuks otsustas paku minna. Peatus suvel lühikese aega Valgjärvel minu ema juures, seejärel siirdus kuhugi Põhja-Lätti oma sugulaste juurde. Mõne aja pärast ilmus ta Tartusse tagasi ja Salme Rikas võttis ta pikema jututa jälle muuseumi tööle. Keegi Tamarat enam ei kimbutanud, nagu ka mind ja Rosanovit.

Juba varakult oli kimpu jäänud ka Helmi Järva-Jaanis elav isa Riho Randla, kes Saksa okupatsiooni päevil oli kuulunud kohalikkude Kodukaitsesse, ilma seal küll kuigi aktiivselt tegutsemata. Ta arreteeriti vist juba 1945. aasta algul ja paigutati eeluurimiseks vangi keldrikongi Tallinna raudteemiilitsa majas, mis asus Balti jaama lähedal. Tassisime sinna Helmiga talle toidupakke. Kord, kui sõjaaegses pimendatud Tartus õhtul Helmit raudteejaama saatma läksin, tuli meile jaama lähistel vastu kamp mehi, kes meie ees seisma jäid, kusjuures üks neist sisistas: "Tss!" Lasksin talle taskulambist valguse näkku ja küsisin: "Što võ hotite?" Juba kuulus lähikonnast meie poole jooksvate inimeste samme ja vastalised hüppasid laiali. Pääsime rahulikult jaama. Kui üksi koju tagasi läksin, juhtus aga, et külitsti mingi plangu najal seisev mees tõstis jala ja virutas minu suunas umbes öla kõrguselt võimsa hoobi. Suutsin selle eest valvsalt kõrvale hüpata ja ruttasin edasi. Mees jäi rahulikult plangu najale järgmist ohvrit ootama.

Mõne kuu pärast toimus Helmi isa üle kohus,

mille puhul saime kaitsjaks kaubelda Tallinna advokaadi Meoma. Kuulsa Levini jaoks, kes kuulu järgi paljusid inimesi oli ära päästnud, meil raha ei jätkunud. Meoma oli turske asjalik mees. Ütles meile, et saab kaebealusega lühidalt kohtuda alles vahetult enne protsessi. Ta teadis, et kohtus küsitakse, kas ülekuulamisel on kasutatud füüsilist vägivalda. Kui asi nii oli, siis soovitab seda tingimata jaatada, mispuhul protsess lükatakse edasi ja määratakse uus ülekuulaja. Täpselt nii läkski. Uuel protsessil, mis toimus umbes kuu aja pärast, mõisteti isa kolmeks aastaks vangi tingimisi (vist kolmeaastase katseajaga), misjärel ta pääseski vabadusse. Meoma aga heideti peatselt eeskirjade rikkumise süüdistusel advokatuurist välja.

Niisugused olid toleaeegsed olud, segased ja kurjad, kuid heatahtlust ja mingeid õigluse varjukesi siiski leidis. Või nagu mulle mõni aasta hiljem Leningradis ütles sealne vanem eestlannast muuseumitöötaja Lichtenberg (sündinud Väandras 1891): "Kõigest halvast hoolimata on siinses elus olnud palju huvitavat ja ma ei kahetse midagi."

Olin vaevalt saanud hakata ERM-i teadussekretärina tegutsema, kui minu ette juba kerkis uus probleem. Professor Moora teatas, et ülikoolis kuulutatakse esmakordselt välja aspirantuurikohad kandidaadikraadi taotlemiseks ja et kas mina ei tahaks ka aspirantuuri astuda – teaduskraadiga etnograafe meil ju praegu üldse pole. Kolmeaastases aspirantuuris aga oli kuutasu (vist 600 rubla) tunduvalt väiksem kui minu palk muuseumis. Pidasime kodus tõsiselt nõu. Helmil oli tagasihoidlik töökoht ülikooli eesti keele kateedris. Meie tütar Tiitu ei olnud veel kaheaastane. Kaaluks oleks osutus see, et vahepeal maalt meie juurde elama asunud ema oli hambatehnikuna juba kindlalt jalad alla saanud, mis tagas küllaltki korraliku sissetuleku. Kui siis ülikool kuulutas välja Eesti ajaloo alal kolm aspirandikohta, kandideerisin etnograafina ühele. Sisseastumiseks tuli teha erialal ja marksismi-leninismi alustes. Erialaeksam Harri Moora juhitava komisjoni ees läks hõlpsasti. Tõsisem oli lugu poliiteksamiga, mille puhul otsustav sõna oli öelda toleaeagsel ülikooli marksismi-leninismi kateedri juhul Villem (!) Reimanil. Oli teada, et ta oma alal peab kindlalt kinni parteiajaloo lühikursusest ja selle sõnastusest. Julgesin temaga mingis küsimuses vaidlema hakata, väites, et lühikursuses on öeldud teisiti, kui tema teadis. Sain suure hädaga rahuldava kätte. Kodus vaatasin raamatust järele ja leidsin, et mul oli olnud õigus, kuid hinne

Jalgrattamatkal Hiiumaale 15. juulil 1948 Käinas Utu külas Lauri Juhaniga aidalävel vestlemas.

jäi hindeks. Et sellele kohale teisi kandidaate ei olnud, pääsesin siiski aspirantuuri. Kaks muud aspirantuuri kohta ajaloo alal said hoopis parema poliithindega kätte ajaloolased Karl Laigna ja Linda Lamp. Mõlema juhendajaks oli vist Hans Kruus. Aspiranturiaeg algas 14. aprillil 1946, muuseumi teadussekretäri kohalt lahkusin 1. maist. Paar kuud hiljem muide läks ERM omaette uurimisinstituudina vastloodud ENSV Teaduste Akadeemia süsteemi.

Esimese asjana aspirantuuris pidin endale erialal koostama õppeplaani. Kuhjasin sinna kokku üsna rohkesti etnograafilist kirjandust, mille juhendaja Harri Moora omalt poolt heaks kiitis. Tegelikult ei jõudnudki ma kõike seda eksamik läbi lugeda. Plaani tuli võtta ka enesetäiendamine Leningradis ühe semestri jooksul. Kandidaaditöö teemaks valisin omale seni etnograafiliselt täiesti läbiuurimata käsitööde valdkonnast rahvapärase puutöö, mis alalt lootsin materjali saada nii ERM-i kogudest kui ka korrespondentidele saadetavate küsimuslehtede varal, eriti aga jalgrattal tehtud uurimismatkadega Avinurme ja teistesse Eesti puutöökeskustesse. Esimese kuuajalise uurimismatka tegin 1946. a. suvel Saare- ja Muhumaale. Järgnesid

pikemad sõidud Avinurme (1947) ja Haanjasse ning Hiiumaale (1948), millele lisandus sari lähemaid sõite mitmesugustesse väiksematesse puutöökeskustesse.

H. Moora kandis tõsiselt hoolt ka selle eest, et ma lisaks väikesele aspirantuuritasule saaksin muud sissetulekut. 1946. a. esimesel poolaastal ja suvel jäi minu hoolde Eesti Rahva Muuseumi esimese sõjajärgse aastaraamatu trükkitoimetamine, milleks sõlmisin lepingu kirjastuse "Teaduslik Kirjandus" direktori asetäitja Daniel Palgiga. Selle alusel sain umbes 15 autoripogna suuruse teksti toimetamise eest ligi 1900 rubla töötasu. Raamat läks trükki aasta lõpul ja ilmus järgmisel kevadel pealkirjaga "Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat. Uus sari I (XV)". Selle sisuline toimetaja oli Harri Moora. Väljaande uutes oludes põhjendamiseks valis ta avaritklikli Nõukogude Liidu Teaduste Akadeemia Etnograafia Instituudi direktori Sergei Tolstovi artikli "Etnograafia ja nüüdisaeg", mis tõlgiti ajakirja Sovetskaja Etnografija 1946. aasta algul ilmunud esimesest sõjajärgsest numbrist. Samast võeti üle ka kokkuvõtte etnograafia instituudi sõjaajast tööst. Eestipoolseid uusi sihiseadmisi esitas H. Moora enda artikkel "Eesti etnograafia nõukogulikule ülesehitamisel", milles ta nõudis uurimisvaldkonna laiendamist ja tõstis erilist esile koostöö vajadust naabriteadustega. Teine sihte seadev artikkel "Etnograafilise korjamistöö ülesandeid Nõukogude Eestis" pärines Artur Vassarilt, kes oli ka ERM-i teadusliku nõukogu liige. Raamatu uurimusliku osa kuus artiklit jätkasid meil juba varem kujunenud uurimistraditsiooni, olles suurelt osalt ka juba varem kirjutatud. Omalt poolt avaldasin pikema artikli "Ratsutamine – vana rahvapärane liiklusviis", mis oli minu 1943. aastal tehtud ülikooli seminaritöö põhjalikult süvendatud edasiarendus. Mäletan, et Daniel Palgi laskis minu artiklist maha tõmmata lause, milles ühe teate kohaselt osutati, et mõnel naistesadulal oli külje peal püsti pulk, mis kindluse mõttes käis külitsi istuva naise jalgade vahele. Tema väite kohaselt polnud mõtet sellise lausega äritada Nõukogude tsensuuri, kes ideoloogilise kontrolli kõrval pidi hoolt kandma ka trükiste kõrge moraalse taseme eest. Raamatu lõppu olid lisatud artiklite pikemad resümeed vene ja inglise keeles. Viimased tõlkis ülikoolis töötav sõja eel Inglismaalt Eestisse tulnud tuntud inglise filoloog Arthur Hone, kes enda sõnutsi elas siin miilitsa pideva järelevalve all. Muuseum saatis aastaraamatu välja paljudele välismaa etnograafilistele muuseumidele ja uurimisasutustele, et

saada vahetuskirjandust, mida tuligi päris kenasti. Nii oli Rootsis ka meie pagulasteadlastel võimalik raamatuga tutvuda. Järgmisel aastal ilmus seal ajakirjas Sõna Ilmar Talve arvustus, milles selle nõukogulik suunitlus mõistetavalt hukkamõistmist leidis, kuid uurimuslikku osa tunnustati, minu rõõmuks eriti positiivselt esile tõstes minu ratsutamise-artiklit. Seda sain teada alles aastaid hiljem. Seevastu 1949. aastal Eestis etnograafilise tööga tutvumas käinud Moskva professori Nikolai Tšeboksarovi arvates olid minu ja Helmi Üpruse artiklid aastaraamatus liiga kitsalt esemeuurimuslikud. Küll aga sai kiituse osaliseks Ida Kaldmaa neist sisult tunduvalt tagasihoidlikum kirjutis unkalaudadest eesti taluehitistel, mis oli ühele tema Moskva kolleegile huvi pakkunud. Pealegi oli Kaldmaa sellal ERM-i direktor. Olud muutusid peatselt seevõrra, et järgmine muuseumi aastaraamat sai päevavalgust näha alles tosina võrra aastaid hiljem – 1959. aastal.

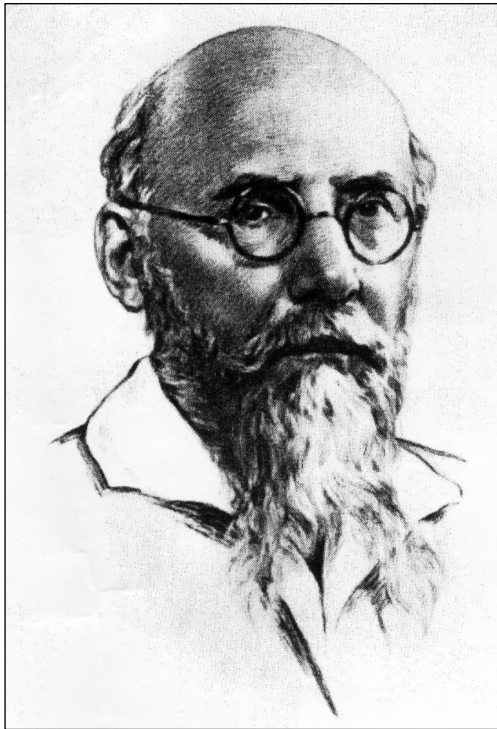
Aspirantidele ette nähtud õppepraktika korras lugesin 1947. a. kevadsemestril kõigile ajaloo üliõpilastele kohustuslikku etnograafia algkursust (2 tundi nädalas), mis seni oli olnud H. Moora hoolel. Tema eeskujul sai minulgi tavaks loengul slaidide näitamisel anda märku kaardikepiga koputades, misjärel laborant Herta Juur lükkas sisse uue slaidi. Sama kursust kordasin kahel järgmiselgi kevadel. Moora soovitusel koostas ka etnograafia almete konsekti, tuginedes suurelt osalt saksa etnoloogi Karl Weule 1912. aastal avaldatud teosele “Leitfaden der Völkerkunde”. Konsekt paljundati 1948. aasta jaanuaris ülikooli steklograafias 100 eksemplaris. Sain selle eest kenakese tasugi, mille aga parajasti toimuva rahareformi tõttu pidin kiires korras ära kasutama. Otsin selle eest antikvariaadist suure hulga ajakirja Eesti Kirjandus aastakäike, mis tollal veel avalikult müügil olid. Peatselt arvati need keelatud kirjanduse hulka. Tuli ka korraldus kõrvaldada raamatukogudes avalikult kasutuselt kõik raamatud, mis pärast Oktoobrirevolutsiooni on ilmunud väljaspool Nõukogude Liitu. Mäletan, kuidas Eesti Rahva Muuseumis sel puhul suur osa raamatukogust viidi eraldi ruumi, kuhu tavalisel töötajal polnud ligipääsu. Korraldus, mille täitmist Tartus kindlalt valvas kurikuulus raamatukogude puhastaja, kohalik venelane Mihhail Sõštšikov, tühistati õnneks mõne aja pärast.

Professor Moora suunas mind õppeülesande korras tegelikult juhtima kogu etnograafia-alast õppetööd ülikoolis. Nii tuli mul juba 1947. a. kevadel hakata lugema etnograafia eriharju üli-

Etnograafiaüliõpilastega aprilli lõpul 1949 ERM-i maja ees Veski tänaval. Keskul kaabuga mina, selja taga vasakul Gea Troska, paremal Jüri Linnus.

õpilastele, keda oli 6–7 (nende hulgas hilisemad tuntud etnograafid Jüri Linnus ja Gea Troska), etnograafia põhikursust maailma rahvastest, mis jätkus ka sama aasta sügisel ja 1948. a. kevadel. Selle aluseks kasutasin Georg Buschani suurt kolmeköitelist teost “Illustrierte Völkerkunde” (1922–1926) ja mitmeid muid raamatuid. Kõik semestril pidin juhtima ka etnograafiaseminare ja eriseminare 4. kursuse üliõpilastele. Iseäranis vastutusrikas oli minu meelet üldise etnograafia historiograafia lugemine 1949. a. kevadsemestril, mille ettevalmistamiseks tegin eriti tõsisid tööd, otsides materjale kokku mitmelt poolt. Kogu see õppetöö koormus nõudis minult kui algajalt tohutult aega, mistõttu ma aspirantuuri kolme aasta jooksul ei leidnud mahti kirjutada ridagi ettenähtud kandidaaditööst, kuigi materjali selleks oli kogutud üsna palju. Pealegi tuli mul ju osa võtta ka kõigile aspirantidele ette nähtud õppekursustest vene keeles ja ühes nn. võõrkeeles, milleks endale valisin rootsi keele, mida hakkas lugema Paul Ariste. Peagi selgus, et eeskirja järgi saavad võõrkeelteks olla vaid suured keeled (saksa, inglise, prantsuse). Kuid oma rootsi keele kursuse ma sain ja sooritasin selles eksamigi. Aspirandid pidid läbi tegema ka marksismi-leninismi filosoofilise aluse, dialekti-

Akadeemik Dmitri Zelenin (1878–1954).

lise ja ajaloolise materialismi kursuse. Seda luges vastava kateedri juhataja Arkaadi Uibo, kes oli Treffneri gümnaasiumi eksternina lõpetanud mõni aasta enne mind (1934), olles 1931. aastal selle lõpuklassist välja heidetud – mis asjaoludel, ei tea. Võib-olla avaldas ta juba tollal vasakpoolset meelsust. Uibo oli hoopis teist masti mees kui sisseastumiseksami Reiman: selge peaga, elava ettekandega, ja mis peaaegu – talle võis esitada küsimusi ja temaga võis vabalt vaielda. 1950. aastal süüdistati teda selles, et ta oli juhtiva kommunistina võimaldanud Tartu ülikoolis kaadri risustamist kodanlike natsionalistidega. Ta omandas 1952. aastal Moskvas Marksismi-Leninismi Instituudis filosoofiakandidaadi kraadi, misjärel jäigi sinna tööle. Ta suri Moskvas juba 1957. aastal.

Ettenähtud loengute ja harjutuste järel kujunes meil aspirantidel kombeks istuda koos vanas Werneri kohvikus, kus traditsioonipäraselt käisid paljud ülikooli inimesed. Selle nõukogustatud nime ma ei mäleta. Meie jaoks oli ta ikka Werner. Vestlesime kohvitassi juures, mängisime malet. Seal sõbrunesin lähemalt ka õigusteaduse aspirantide August Traadi ja Ülo Kurvitsaga. Ka tuli minul, nagu teistelgi ajaloo aspirantidel, osa võtta ajalookateedrite ühiskoosolekutest, kus

muu hulgas andsime aru oma tööst ja tegevusest. Kord pidin esinema ettekandega etnograafilisest uurimistööst kodanliku Eesti Vabariigi päevil. Pidin näitama selle meetoodilisi ja sisulisi puudusi võrreldes eesrindliku Nõukogude meetoodika ja temaatikaga. Positiivsena tõstsin esile, et kui kodanlikule ajalooteadusele heidetakse ette Eesti-Vene sidemete mahavaikimist või moonutamist, siis etnograafias jälgiti vene mõjusid eesti rahvakultuuris küll täiesti objektiivselt. Gustav Ränga uurimuses Peipsi kalastusest (1934) olid need koguni selge rõhuga esile tõstetud. Võeti teadmiseks.

1947. aasta oktoobris sõitsin koos Helmiga nädalapäevadeks Moskvasse sealsete teadus-asutustega tutvuma. Peavarju leidsime ühes tatari perekonnas, kelle sugulastega olime Eestis tuttavaks saanud. Meie magamiskoht oli muust elutoast suure kapiga eraldatud. Suures Teatris vaatasime Tšaikovski “Padaemandat” ja selle filiaalis Rubinsteini “Deemonit”. Palju aega kulus Punase väljaku äärses Ajaloomuuseumis. Seal oli võimalus näha huvitavaid leide keskaegse Novgorodi kaevamistelt. Muidugi ei pääsenud me mööda ka Tretjakovi galeriist, kust eriti meelde jäid kaks saalitäit Repini maale. Kord sattusime lõunat sööma kummalisse sööklasse, kus peaaegu kõik sööjad olid kerjuseid meenutavad poolrääbaldunud inimesed. Teenindus paistis kõigiti korralik olevat. Söögid olid odavad ja üsna hästi söödavad. Leidsin üles ka TA Etnograafia Instituudi, mis paiknes kitsais tagasihoidlikes ruumides, kuhu enamik töötajaid kogunes tööküsimisi arutama vaid mõni kord nädalas. Sain seal lühidalt vestelda instituudi võimuka direktori professor Sergei Tolstoviga ja Moskva ülikooli etnograafiakateedri juhataja Sergei Tokareviga. Sain teada, et ülikooli 3. kursusel on eesti etnograafiale spetsialiseerumas kaks tudengit, kellele eesti keelt õpetab Religioonimuuseumis töötav eestlanna Agnes Pint. Üks neist oli Natalia Šlõgina, kes juba järgmisel suvel käis Tartus, kus sain temaga tuttavaks. Küllastasin ka Nõukogude Liidu Rahvaste Muuseumi, mis asus kesklinnas kaugel ühe endise koolimaja viletsates ruumides. Järgmisel aastal anti selle varad üle Leningradi Etnograafilisele Muuseumile. Nii jäigi Moskva ilma etnograafiamuuseumita.

1948. aasta sügissemestril pidin kava kohaselt end täiendama Leningradis, kuhu jõudsin 8. septembril. Seedsin end sisse Talvepalee lähistel ühes Halturini tänava õuehoones asuvas Teaduste Akadeemia võõrastemajas “Dom Utšonõh”, kus sain koha kahelises toas. Mu naabrid seal vaheldusid korduvalt, nagu pidin

ka korduvalt pikendama oma peatusaega, sest võõrastemaja ei tunnustanud pikemaid töösõite kui paar nädalat.

Kõige huvitavam oli üks hispaania noormeest, kes Franco võimuletuleku järel oli Moskvas üles kasvanud. Ta rääkis, et sugulastelt saadud andmeil on Hispaanias praegu päris hea elada. Tööpuudust kuigivõrd ei ole ja palgad on korralikel töökohtadel kõrged. Oma vastasrindliku päritolu tõttu ei saavat ta aga sinna tagasi minna.

Paar päeva pärast saabumist külastasin vene etnograafia suurkujut, Leningradi ülikooli professorit ja teaduste akadeemia kirjavahetajaliiget Dmitri Zeleninit. Ta osutus mõnusakse meheks, kes elas vanapoisina kahetoalises korteris. Mõlemad toad olid põrandale laotud raamatuvirnu täis, mille vahel kulgesid kitsad läbikäiguteed. Üks neist viis voodini, teine töölauani, mille juures leidsin minagi istekoha. Zelenin oli aastail 1899–1904 Tartu ülikoolis vene filoloogiat õppides mõnevõrra tuttavaks saanud ka eesti keelega. Ütles mulle: mis teil meie juures õppida on, Eestis on ju etnograafia kõrgemal järjel kui meil Venemaal, rahvakultuuri materjalid üldse paremini läbi töötatud kui mujal maades. Eesti Rahva Muuseumi väljaandeid tundis ta hästi, oli omalt poolt kaastööd teinud ka Õpetatud Eesti Seltsi juubelikogumikule “Liber saecularis” (1938). Leningradi Ülikooli loenguid etnograafia valdkonnas ei tasuvat minusugusel üldse kuulata. Zeleniniga kohtusin veel mitmel korral. Mõne aasta pärast langes ta kodumaatu kosmopoliidina põlu alla ja tema tööalane karjäär sai kannatada. 1930. aastail oli talle, vastupidi, pandud süüks vene natsionalismi. Tema Saksamaal 1927. aastal ilmunud klassikaline ülevaateteos “Russische (Ostslavische) Volkskunde” avaldati Moskvas vene keeles alles 1991. aastal.

Mõningaid loenguid ma Zelenini hoiatusest hoolimata ülikoolis siiski kuulasin. Paar kateedrijuhataja professor Vinnikovi säravalt kõneosavat loengut osutusid sisutühjadeks. Seevastu pakkusid tõsist huvi dotsent Aleksander Popovi loengud etnograafiliste välitööde meetodikast. Popov oli 1930. aastail korduvalt töötanud Siberi väikerahvaste juures, sealhulgas aastail 1936–1938 järgepidi ligi kaks aastat Euraasia põhjapoolseima rahva, suure Taimõri poolsaare tundraalal elava tuhatkonna nganassaani hulgas, omandades ka nende keele. Just äsja oli ilmunud tema raamat nganassaanidest, üks ilusamaid nõukogudeaegse Vene etnograafia saavutusi, mille ma kohe ka otsin. Popov ise oli väike

hiiliva kõnnakuga mees. Oli tunne, nagu arvaks ta end ikka veel tundras kõndivat.

Pikemat aega töötasin Etnograafilises Muuseumis, kus vaatasin põhjalikult läbi mind huvitavad materjalid fotokogus ja tutvusin lähemalt väljapanekutega, kuna esemefondi kasutamine osutus peaaegu võimatuks, sest erinevalt Eesti Rahva Muuseumist ei valitsenud seal mingit korda. Pealegi viibis suur osa muuseumi töötajaid just Moskvas, et üle võtta Nõukogude Liidu Rahvaste Muuseumi varasid. Mõlema muuseumi ühendamise järel muutus sinne muuseum nime poolest Nõukogude Liidu Rahvaste Etnograafia Muuseumiks. Päevade kaupa istusin suures Saltõkov-Štšedrini-nimelises raamatukogus, uurides seal kodu- ja välismaist erialakirjandust. Korduvalt käisin ka Etnograafia Instituudis ja selle juurde kuuluvas muuseumis. Üldiselt leidsin, et mul pole Leningradis mõtet tervet semestrit olla. Kirjutasin sellest professor Moorale, kellelt sain loa poolteise kuu pärast tagasi tulla. Nii ma siis jõudsingi Tartusse juba 21. oktoobril.

Vahepeal sain ma Leningradiga üsna põhjalikult tuttavaks, vaatasin 4–5 lavastust sealsete ooperi- ja draamateatris. Nägin ka Leningradi Linnateatris August Jakobsoni tollal ülimalt tunnustatud näidendit “Elu tsitadellis”, mis mustvalgelt tegi selgeks apoliitilise hoiaku võimatuse teaduse alal. Võrreldes kõigi teiste nähtud etendustega, osutus selle skemaatilise teose lavastus ja lavakujundus armetuks, näitlejate mäng ülerõhutatult ekspressiivseks, osalt võimatult kehvaks. Rumalast peast olin teatrisse kaasa kutsunud ka Leningradi ülikoolis idamaade etnograafiat õppiva Elina Öpiku (Ernst Öpiku tütre). Ühel pühapäeval pakkus omapärase elamuse Suure Ooperiteatri läheduses asuva kiriku külastamine. Enamik kirikuid oli ju rekvireeritud ja jumalateenistuseks suletud. Uhkes Kaasani kirikus Nevski prospekti ääres töötas koguni usuvastane muuseum, kuna Iisaku katedraali tornist võis hea raha eest nautida Leningradi vaadet, mida ma muidugi kaegin. Selles Nikolski katedraalis (pühitsetud 1760. a.) aga toimusid kahel korrusel korraga jumalateenistused, täis vanu ja noori inimesi. Ristimisele tulid kümned lapsed, üks surnu kirstus ootas matusetalitust. Pühapiltide ees süütamiseks osteti hulgi vahakünlaid, hinnaga 5, 10 ja 15 rubla tükk (hotellitoa eest maksin 15 rubla ööpäevas). Kiriku uste ees istus hulk sante.

Kui kuulsin, et septembri viimasel pühapäeval töötavad Peterhofis viimast korda enne talve purskkaevud, jõudsin sealgi ära käia. Rongisõit

sinna oli taas omamoodi elamus. Reisijad olid enamasti lihtne kohalik rahvas puhvaikades, vagnites kõmpsisid ringi kerjused. Vaade vaguniaknast oli troostitu. Olgugi et suurlinna lähistel, polnud kuskil näha korralikke juurviljaedu, kohati vaid lohakaid kartulivagusid. Põllud algasid alles Peterhofi lähedal, vili oli lühike ja vilets, osalt veel koristamata. Asulad olid valdavalt raudteest mõnevõrra eemal, neist peatustesse tulevaid teid ei märganud, jaamahooneid polnud ollagi. Ühes kohas võis näha uut elamurajooni, majad nagu tikukarbid mitmes reas, ei puud ega põõsaid. Peterhofis, mille lääneossa ju Saksa eesliin vastu Oranienbaumi oli välja ulatunud, oli jaamahoone ja veel palju majugi varemeis. Ka Peterhofi loss oli täiesti varemeis, mille keskosa eredalt kaunistasid hoonekõrgused viisaastaku- ja muud poliitilised plakatid. Tsaari hobusetallides paiknesid rahvamaja ja kino, talliõued olid rämpsu täis, koristamata. Pargist oli enam-vähem korras keskosa, kuhu sissepääs maksis ühe rubla. Keske kaskaadi ümber töötas üle saja purskkaevu. Üldvaade lossi poolt oli üsna võimas.

Mul oli kokkupuuteid mitmete Leningradi eestlastega. Proua Lichtenberg, kes töötas Etnograafia Instituudis Okeania rahvaste uurimise alal ja keda mitmel korral kodus külastasin, andis mulle häid juhtnööre nii töö asjus kui ka Leningradi kohta üldse. Saltõkov-Štšedrini raamatukogu rahvuskirjanduste osakonnas kandis eesti kirjanduse eest hoolt soliidne väike keskealine daam proua Sori, kes igatses endale eestlasest järglast. Väga ladna mees oli suure raamatukaupluse "Akademkniga" juhataja Kalju. Sajandi algul oli ta olnud kuus aastat ametis Tallinnas Ploompuu raamatukaupluses. 1918. aastal oli ta koos vasakpoolse kirjamehe ja kirjastaja Juhan Lilienbachiga Petrogradi asunud ja seal kogu aeg raamatukaubanduse alal edasi töötanud. Ka tuttavaid kodueestlasi käis mitmel puhul Leningradist läbi. Neist Helmi Üprus tegi seal peatuse nii teel Moskvasse kui seal tagasi Tartusse. Paari õhtul oli ta mulle heaks kaaslasteks Maria teatris (Suure Ooperiteatris) Verdi "Traviata" ja Minkuse balleti "Bajadeer" vaatamisel. Tänapäev ei kao meelest tema tabav ütlus viimase meespeaosalise Kaplani kohta: "Tantsib kui padakonn!" Paar päeva enne minu kojusõitu saabus kohale neli naistöötajat Eesti Rahva Muuseumist eesotsas direktor Ida Kaldmaaga, kellele olin kohad hotellis kinni pannud. Käisin nendega Vene Geograafia Seltsis, mille Eestisse puutuvaid kogusid ma polnud seni näinud.

Tagasi Tartus, jätkasin oma jooksvat tööd,

sealhulgas kevadsemestril 1949 etnograafiaalast õppetööd ülikoolis. Kohutava vapustusena toimus 25. märtsil suurküüditamine, mille üht rongi nägin raudteel Riia tänava raudteesilla juures seismas, inimesed aknaist lehvitas. Keegi naine mu lähedal kõnniteel lausus neid nähes: "Oh te vaesekesed küll!" Kohe hüppas talle juurde üks mundrimees ja käratas vihaselt: "Tahate kaasa minna või?" Ehmunult tegi naine, et minema sai. Tänaval Harri Mooraga kohtudes üritasin mõne sõna rääkida öisest sündmusest, kuid tema viis jutu ilma pikemata tööasjadele.

Kui mu aspirantuuriaeg varsti pärast seda aprillis lõppes ja professor Moora mind esitas kinnitamiseks vanemõpetaja kohale, ei saanud see enam teoks. Milles oli asi? Aasta varem oli ta minult neljasilmavestluses küsinud, kas olin oma aspirandiankeedis märkinud ära viibimise Saksa sõjaväes. Ütlesin, et seni olen oma ametlikes paberites hoidunud seda mainimast. Ta soovitas seda nüüd tingimata teha. Teadsin, et Moorat vaevati korduvate ülekuulamistega NKVD-s. Sõber Rosanovi jutu järgi oli seal mu Saksa sõjaväe asi hästi teada. Et mul endal polnud Mooraga kunagi sellest juttu olnud, siis järeldasin, et sealtkaudu oli see nüüd ka Moorani jõudnud. Läksin siis ülikooli kaadriülema Jenny Nõu juurde ja rääkisin oma loo talle ära, otsest sõjaväeüksuse nimetust mainimata. Nõu paistis olevat väga mõistev, laskis mul vaid asja kohta lühikese seletuskirja kirjutada. Kui aga nüüd uuesti tema jutule läksin, ütles ta mulle, et olen ju olnud SS-üksuses. Unustades, et SS-vägede hulka arvati kõik Eestis 1944. aasta algul Saksa sõjaväkke mobiliseeritud, vastasin, et SS-is ma küll ei olnud, see oli hoopis politsei pioneerpataljon, ja et ma ei tea, kas see on parem või halvem. Nõu nägu läks tõsiseks ja ta rõhutas, et ülikooli tööle ma kindlasti ei pääse. Semestri lõpuni sain oma loenguid lugeda ja üliõpilasi eksamineerida. Sügisel pani Harri Moora mind endiselt õppeülesande korras õppetööd jätkama, kuid mõne loengu järel tuli korraldus need lõpetada. Olin ülikoolist lõplikult välja löödud.

Juba kevadel oli Moora mulle teatanud, et oli minu küsimuses nõu pidanud Teaduste Akadeemia presidendi Hans Kruusiga, kes soovitas mul kiires korras kandidaaditöö valmis kirjutada, et küll siis asjad varem või hiljem selguvad. Sealtpeale paningi aasta jooksul kirja oma uurimuse eesti rahvapäraste puutöö ajaloo kohta. Vahepeal aga võttis asjade areng Eestis järjest hullema ilme. Võitlus kodanliku natsionalismi ilmingute vastu paisus

suurriituseks, mis võttis täishoo pärast partei keskkomitee kuulsat VIII pleenumit 1950. aasta märtsis. Vallandati senine keskkomitee sekretär Nikolai Karotamm kui kodanlike natsionalistide soosija, kes pidas neid, s. o. Eesti eestlasi juhtivail kohtadel, kus nad nüüd järjestikku asendati hoopis usaldusväärsemate Venemaa eestlastega. Teiste hulgas kaotas oma kõrge koha ja sattus koguni mitmeks aastaks vanglasse ka Karotamme lähedane sõber Hans Kruus, kellega ideoloogiline heitlus oli käinud juba mõnda aastat. Nagu Kruusi juhendatav aspirant Karl Laigna mulle rääkis, oli Kruus vahepeal temagi võtnud appi kirjutama artikleid, mis pidid tõendama tema õiget marksistlik-leninlikku ajalookäsitust. Ka Harri Moora kaotas ülikoolis professorikoha, kuid jäi edasi Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi arheoloogiasektori juhatajaks. Sel puhul aitas arvatavasti mingil määral kaasa ka asjaolu, et Moskva ja Leningradi kolleegid pidasid Harri Albertovitšist tõsiselt lugu.

Üks paljastav koosolek järgnes teisele, ajalehed olid täis materdavaid kirjutisi. Peaaegu kogu senine eesti kultuur mõisteti kodanlik-natsionalistlikuna hukka ja kuulus kõrvaldamisele. Aasta pärast oli vaibunud vähegi arvestatav kultuurielu. Uute nõukogulike ümberkorralduste avalduseks oli seegi, et 1952. aastal kaotati taas Eesti Rahva Muuseumi liiga “rahvuslik” nimi ja temast sai ENSV TA Etnograafia Muuseum. Algupärase nime taastamine osutus võimalikuks alles 1988. aastal.

Kujunenud troostitu vaatepildi ees oskasin vaid kahetseda, et olin otsustanud Eestisse jääda. Kuid elada kuidagi tuli. Tekkinud olukorras polnud mul ilmselt enam lootust teadusalal tööd leida. Mõne ajutise tööga oli mind seni toetanud Ida Kaldmaa, kelle Salme Rikas oli edutanud Eesti Rahva Muuseumi direktoriks, kui ta 1947. aastal koos Max Laossoniga Tallinna siirdus. Kuid nüüd “paljastati” ka Kaldmaa koos mitme teise muuseumi töötajaga. Mõne aja pärast leidis ta endale tööd oma elukoha lähedal Peedu lasteaias. Salme Rikas, kes Tallinnas oli saanud ajalehe Nõukogude Õpetaja toimetajaks, avaldas oma lehes varjunime all paar minu artiklit. Minu katsed 1950. aastal humanitaarliinis tööd leida ebaõnnestusid. Tallinnas Eesti Riiklikus Kirjastuses osakonnajuhatajana töötav Hardi Tiidus, keda olin ülikoolis kaugõppijana etnograafia algetes vastastikuse mõistmise vaimus eksamineerinud, oli mind jalamaid rõõmuga tööle võtmas, kuid tuli varsti direktor Sundja juurest pika näoga tagasi. Käisin ka Tallinna Keskraamatukogus, kus direktor andis mõningat

lootust, kuid teatas 11. dets. 1950 kirjuga, et “liigemas tulevikus pole ette näha mingit võimalust Teie tööle paigutamiseks”.

Kõige selle tõttu haarasin heameelega kinni võimalusest saada töökoht Elva Rajooni Täitevkomitee Tööstuskombinaadis. Asi oli nii, et 1951. aasta algupäevil pidi sinna kantseleisse tööle asuma Helmi Üprus, kes, nagu paljud teisedki, oli töölt (antud juhul Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi kunstiajaloo sektorist) vallandatud. Minu õnneks leidis ta endale mõneti sobivama töökoha Tallinna Farmaatsia Tehases odekolonnipudelikeste maalijana. Läksin tema soovitusel Tööstuskombinaati taotlema vabaks jäänud kohta. Direktor Selgis oli pikema jututa valmis mind kantseleisse 300-rublase kuupalgaga kirjutajaks võtma, esialgu küll Tõravere veski käskjala nime all. Olin asjaga nõus ja hakkasin 1. aprillist 1951 iga päev rongiga Tartu–Elva vahet sõitma, nagu suur osa Tööstuskombinaadi keskuse töötajatest, kellega kiiresti sõbrunesin. Sisuliselt oli Tööstuskombinaat koondis mitmel pool tolleaegses Elva rajoonis tegutsevaist rätsepa- ja kingsepaartellidest, mitut sorti töökodadest ning veskitest ja villaveskitest. Samalaadsed kombinaadid töötasid tollal kõigis Eesti NSV rajoonides. Suveks õnnestus mul Elvas tuba leida, nii et võisime perega terve suve mõnusasti seal veeta, mis kordus ka järgmisel suvel.

Pisikese palga tõttu otsustasin maikuus õnne katsuda ja püüda leida mõnes provintsis keskkooliõpetaja kohta. Saaremaalt Orissaare rajoonist teatati mulle juuni keskpaiku, et ollakse nõus mind esitama haridusministeeriumile kinnitamiseks Leisi keskkooli ajalooõpetaja kohale. Tolleaegseis oludes tundus ajalooõpetamine mulle kaunis koledana. Kogu asi jäigi katki, kui augusti algul 1951 Elva kombinaadist lahkus tehnik-plaanija Marta Kadaja ja Selgis edutas mind tema kohale, mis tähendas palga tõusu 500 rublale. Ülesandeks oli kombinaadi igakuise ja -aastase tööplaani ning selle täitmise aruannete koostamine. Varsti sain selgeks, et arvud tuli tööplaani panna enam-vähem lakke vaadates, aruandeis aga tuli aluseks võtta tegelikud kulud ja tulud. Ühe lähema kuu aruande koostamise puhul käskis Selgis mul tulusid näidata märgatavalt suurematena, kui need tegelikult olid, et oleks võimalik tööliste korralikku palka maksta. Teadsin, et plaani täitmise aruande võltsimine on kriminaalkuriteona karistatav. Küsisin vanemailt töötajailt nõu, mida teha. Soovitati paluda Selgiselt kirjalikku korraldust, mille see pikema jututa andiski. Mõni aeg pärast seda tegi ta niisuguse tembu, et võttis pangast järjekordse

tööliste palgaraha välja ja kadus koos sellega jäljetult. Oli teada, et Selgis on kõva joomamees. Arvati, et küllap tuli talle järjekordne joomatuur peale. Jäigi kadunuks. Peatselt saabus kohale riigikontroll, et kombineadi olukorda selgitada. Nüüd kulub mulle Selgise kirjalik korraldus markiks ära ja kõik läks hästi. Tuli ka uus direktor, mingi kohaliku riigiorgani asjamees, nime poolest vist Looper. Tegin oma plaanijätööd edasi, millega ühenduses tuli peaaegu iga kuu korra käia Tallinnas kohaliku Tööstuse Ministeeriumis asju ajamas. Meie plaaniasjandus paistis seal nii korras olevat, et kui kord Jõgeva Rajooni TK Tööstuskombinaat ses osas jänni jäi, siis komandeeris ministeerium mind sinna korda looma. Sealne plaanija oli igati kena tütarlaps, kuid arvude küsimuses täiesti süütu. Mõninga posimise järel saime selgeks, et ettenähtud tulud olid kuludest seetõttu kümmekond korda väiksemad, et koma oli mingis arvus juhuslikult koha võrra viltu sattunud.

Meie kombineadi juhtkonnas vaheldus eriti tihedasti peainsener, kelleks peaaegu iga mõne kuu tagant võeti uus noor poiss. Lihtsal insenerikohal aga püsis kindlalt vanem mees Aavik, kes oligi koolitusest insener. Ta oli 1920. aastail mõnda aega elanud Hiinas, kust tal olid jäänud kõige paremad muljed. Ta armastas vesta sealset elust, kiites kõvasti hiinlasi eurooplastega võrreldes. Kui siis järgmisel suvel järjekordselt oli vaja uut peainseneri ja direktor Looper seda kohta minule pakkus, soovitas Aavik koha tingimata vastu võtta, et küll tema vajadusel aitab. Inseneri amet jäi mul siiski pidamata, sest juba olid mul uued tuuled jalge all. Gustav Naani algatusel otsustas Eesti NSV Teaduste Akadeemia juhtkond Keele ja Kirjanduse Instituudi, kus töötas mu naine, Tartust Tallinnasse ümber paigutada. Sellega ühenduses tuli ka minul hakata otsima uut töökohta Tallinna kandis. Paari ebaõnnestunud ürituse järel märkasin juhuslikult lehes kuulutust, et Saku Maakorralduse ja Maaparanduse Tehnikum Tallinna külje all vajab eesti keele õpetajat, kes võiks ka võõrkeeli õpetada. Sõitsin Saku, kus selgus, et seni oli seal eesti keele õpetajaks olnud helilooja Juhan Jürme poeg, kes Tallinna märtsipommitamisel 1944 oli põleva maja teiselt korruselt vihmaveetoru mööda alla ronides ainsana oma perekonnast ellu jäänud. Nüüd oli ta otsustanud Tartu ülikooli õppima minna. Seletasin tehnikumi Venemaa eestlasest direktorile Aleksander Puusepale, et ma olen suuteline lisaks eesti keelele ka saksa ja inglise keelt õpetama, ja asi oligi otsustatud. 6. augustil 1952 lõpetasin oma suhted Elva Rajooni TK

Tööstuskombinaadiga ja alates 1. septembrist olin Saku tehnikumi õpetaja. Vahepeal leidsin Tallinnas sobiva korteri, mida oli suhteliselt hõlpus vahetuse korras saada, sest just siis loodi Eestis mõneks aastaks oblastid ja Tartu oblasti juhtkonda suundus rohkesti töötajaid Tallinnast. Minuga vahetas korteri keegi venelasest julgeolekuohvitser. Peatselt selgus, et olin Elva kombineadist just õigel ajal minema pääsenud, sest mõne kuu pärast puistati selle juhtkond mineviku pattude seisukohalt põhjalikult läbi ja nii mõnigi heideti sealt välja.

Saku jäin ma tööle rohkem kui neljaks aastaks, sõites kogu selle aja, nagu enamik õpetajaid, Tallinna vahet, kord kitsarööpmelise rongiga, milles algul loksusid veel hädiselt laternaga valgustatud loomavagunid, kord bussiga. Tehnikum ise asus Saku mõisa 1830. aastal valminud klassitsistlikus sammasportikusega härrastemajas, alumisel korrusel klassiruumid, ülemisel õpilaste ühiselamu. Eesti keelt (ja kirjandust) tuli õpetada kolme semestri vältel kahes esimeses klassis, fakultatiivsed võõrkeelte tunnid kestsid kolmanda klassini. Direktori nõudel pidid kõik õpilased neis osalema, kuid saadud hinnitel polnud tähtsust. Õnneks oli igas klassis mõni tõsiselt keelehuviline õpilane, mistõttu õpetus selgi viisil päris tühja ei jooksnud. Eesti keelt tuli õpetada põllumajandustehnikumidele koostatud õppekava alusel, mille autoriks oli Jäneda tehnikumi õpetaja Veera Saar, kellest peagi sai tuntud kirjanik. Sellele vastavat õpikut ei olnud. Järgnevatel aastatel tellis ministeerium õppekava minult. Võõrkeeli sai õpetada üleliiduliste õpikute najal, mis minu meelest jätsid metoodiliselt palju soovida ja olid üleliia rasked. Suvi oli mul suhteliselt vaba, sest keeletunnid lõppesid juba mai keskpaiku ja sügisel algas õppetöö 1. septembril. Tolle aja kombe kohaselt tuli klassijuhatajatel käia oma klassiga sügistöodel kolhoose abistamas. Mäletan, kuidas kartulivõtmise ulatus vahel kaugele oktoobrikuusse, kus seda nii mõnigi kord tuli teha lumesajuski.

Stalini surma järel märtsi algul 1953 moodustatud riigi juhtkolmiku liige Lavrenti Beria valmistas juunikuus meile sellise üllatuse, et lasi likvideerida kõik piiriäärased keelutsoonid. Sõber Aarne Vinkel teatas Saaremaalt, et käis Kuivastu sadamas oma silmaga veendumas, ja tööpoolest – tõkkepuud ja valvurid kadunud, väravad pärani lahti. Ka Tallinna külje all Viiksi poolsaarel keriti rannast traattõkked kokku. Võtsin 9-aastase tütre ette jalgrattapulgale ja sõitsin terve poolsaare rannaääre läbi. Ei läinud palju aega,

kui kord jälle majas oli ja tőkked piirile tagasi ilmusid: eluaegne Inglise spioon rahvavaenlane Beria oli kinni nabitud.

1953. aasta augustis suri ootamatult tehnikumi direktor Puusepp. Õpetajate seas vist ainsa parteilasena sai direktori kohustetäitjaks ajalooõpetaja Eugen Bachblum, kes oma senise õppealajuhataja koha täitjaks ilma pikemata valis minu, kuigi vaidlesin vastu, et selleks peaks olema mõni põllumajanduslike erialade õpetaja. Valik langes minule osalt vist seetõttu, et olin enda huvides hakanud Bachblumi abistama iga semestri tunniplaanide koostamisel, sest tahtsin endale laupäeva vabaks saada, koondades oma tunnid viiele nädalapäevale, sealjuures veel võimaluse piirides ilma akendeta. Nii juhtuski, et spetsiaalset põllumajandustehnikumi hakkasid juhtima kaks humanitaarainete õpetajat, üks neist Nõukogude rahvuskorpuse, teine Saksa sõjaväe mees. Varsti langesid ka direktorikohused terveks kuuks minu kaela, sest Bachblum leidis endale peatselt sobiva aja lõunasse päikest võtma sõita. Muide, mäletasin veel, kuidas ta aasta hakul ehtsa parteilasena väga tõsiselt oli kaasa elanud Nõukogude rahvaste juhi ja õpetaja seltsimees Stalini surmale. Surmateate järel tuli raadiost päev läbi pühalikku leinamuusikat, mis oli tõesti liigutav. Detsembris 1953 saabus tehnikumi uus direktor, maaparanduse spets Georg Karus ja meie Bachblumiga nihkusime tagasi oma senistele kohtadele. Tuleb tunnistada, et valdav osa erialade õpetajaid olid tehnikumis tõsised oma ala spetsialistid, nagu näiteks hüdraulika ja maaparanduse õpetaja Aleksei Remmel, geodeesia õpetaja Riho Kesa, maakorralduse õpetaja Viktor Vabamäe jpt. Minusugune eluloovigadega humanitaar oli ka minuga samaaegselt tööle võetud Richard Toona, kes oli 1940. a. lõpetanud Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna, kuid tegeles vabalt ka kõrgema matemaatikaga. Tehnikumis saigi ta matemaatikaõpetaja koha.

Sügisel 1954 ilmus tehnikumi veel üks humanitaar, Tartu ülikoolis folkloristikat õpinud Isidor Levin, Lätist pärit juut, kes oli Saksa okupatsiooni ajal end heade sõprade, sealhulgas Uku Masingu abil Eestis varjanud. Ülikooli rahvaluuledotsent Eduard Laugaste teda millegipärast ei sallinud ja oli talle raskusi valmistanud sobiva töökoha leidmisel. Sakku tuli Levin kaugõppeosakonna juhatajaks ja ühtlasi ajalooõpetajaks. Ta osutus väga vaimukaks ja iseteadlikuks meheks. Pidas ühe pimedada sõbraga kirjavahetust reljeefses pimedate kirjas. Tal oli käsil mingi välismaalastele määratud saksa keele

õpiku koostamine, mis peatselt Lääne-Saksamaal avaldatigi. Sõbrunesin temaga kiiresti. Just tema oli see, kes mind ergutas oma kandidaaditööd uuesti käsile võtma, sest uutest tingimustes, Stalini isiku kultuse lõppemisel pidid avanema võimalused selle kaitsmiseks. Kui kaebasin, et kandidaadiminimumi eksamid, mille kehtivus oli vist viis aastat, on mul aegunud, soovitas ta Moskvast Kõrgemast Atestatsioonikomisjonist paluda nende pikendamist. Seal saabuski peatselt sellekohane otsus. Läksin Tartusse ülikooli rektori Fjodor Klementi jutule. Ta kuulas mu hädade põhjuse ära ja andis omapoolse nõusoleku minu töö kaitsmisele lasta. Tehnikumi juhtkond omalt poolt andis mulle vaba tee väitekirja viimistlemiseks, vabastades mind mitmesugustest lisakohustustest. Nõnda jõudsingi niikaugale, et töö oli 1955. aasta kevadel kaitsmiseks valmis. Andsin selle tutvumiseks omaaegsele juhendajale Harri Moorale, kes koos Ajaloo Instituudiga oli Tartust Tallinna kolunud, ja sain temapoolse heakskiidu. Läbirääkimised Tartus viisid selleni, et mulle määrati kogunisti kolm oponenti – professor Paul Ariste, dotsent Eduard Laugaste ja erialaspetsina Natalia Šlõgina Moskva Etnograafia Instituudist, kes just eelmisel aastal oli omandanud kandidaadikraadi eesti taluelamuid käsitleva tööga.

Kui ma siis 16. juunil 1955 ilmusin Tartusse töö kaitsmisele, teatas mulle ülikooli teaduslik sekretär Irene Maaros kõigepealt, et mu kaitsmine oli rippunud juuksekarva otsas. Jenny Nõu oli läkitanud rektor Klementile minu kohta kaebekirja, mille puhul see oli oelnud, et kui ma midagi olen varjanud, siis kaitsmist ei tule. Tuleb meenutada, et 1949. aasta sügisel oli Nõu vallandatud ülikooli kaadriosakonnast põhjusel, et oli soosinud nõukogudevastaseid elemente. Üks neist, ja nähtavasti küllalt oluline, olin olnud ka mina. Kummalisel kombel sai Jenny Nõu endale 1950. aastate algul töökoha Eesti Rahva Muuseumis, kus ta peavarahoidjana pidi direktori äraolekul täitma ka selle kohuseid. Juhtus nii, et kui ma siis kord läksin muuseumist paluma tõendit minu seal töötatud aja kohta, löödigi vastav tõend kantseleis masinal valmis, misjärel sekretär läks sellele direktorilt allkirja võtma, tuli aga varsti kohkunult tagasi ja teatas, et tõendit ei saa. Hiljem kuulsin Hilja Sillalt, kes oli parajasti direktori kohustetäitja Jenny Nõu juures olnud, et kui sekretär tuli ja teatas, et all on keegi seltsimees Viires, kes vajab tõendit, teatas Nõu: “See seltsimees Viires on teeninud Saksa politseis. Tema ei saa mingit tõendit.” Võtnud ja rebinud selle tükikideks. Hiljem ma

direktor Rebaselt tõendi siiski sain. Eks siis Nõu teatas vist sama asja nüüd rektorile. Muide, kui ma Levinile muu hulgas kord rääkisin ka oma vahekorra Nõuga, ütles ta, et tunneb seda daami üsna hästi, ja lubas püüda tema suhtumist ääri-veeri selgitada. Mõne aja pärast teataski, et kaitsta saan ma ainult “üle tema laiba”. Kaitsta ma sain, ja Nõugi jäi ellu. Niipalju ta veel suutis teha, et keelas ERM-i töötajatel minu kaitsmisele tuleku. Paar neist olid siiski riskinud kohale tulla, sealhulgas Jüri Linnus. Kaitsmine ise läks libedasti. Oponent Šlõgina polnud Moskvast kohale tulnud, kuid tema kirjalik arvamus loeti ette. Kui Sakus direktorile oma kaitsmiseperberid ette näitasin, tõsteti mu õpetajapalka kohe 100 rubla võrra. Olin ma ju seal ainuke teadusliku kraadiga õpetaja. Tegelikult sain kandidaadi õigused alles siis, kui kraad oli kinnitatud kõrgemas atestatsioonikomisjonis. Sellekohane diplom, mille hiljem ülikoolist sain, on dateeritud 7. jaanuaril 1956. Nõu aga pidi kuskil 1960. aasta paiku ERM-i peavara-hoidja kohalt lahkuma seetõttu, et ta ei olnud korralikult oma kohuseid täitnud ja oli lasknud tekstiilidel hooldates koitama minna. Isidor Levin, kes muide tõukas tagant ka August Annistit doktorikraadi taastamisel, leidis endale peatselt folkloristina töökoha Leningradis ja tõusis üheks silmapaistvamaks Nõukogude folkloristiks, kes sai välismaalgi laialdaselt tuntuks. Annistiga koos andis ta prestiižikas sarjas “Literaturnõje pamjatniki” 1964. aastal välja põhjalikult kommenteeritud venekeelse tõlke krahv Peter Mannteuffeli kuulsaks saanud teosest “Ajaviide peeru valgusel” (1838), mille kirjastusepoolseks retsensendiks ta värbas minu.

Saku tehnikumis tuli mul edasi töötada veel kuni 1956. aasta lõpuni. Selle kõrvalt jätkasin võimalust mööda teaduslikku tegevust. Juba 1955. aasta suvel osalesin NSVL Teaduste Akadeemia Balti ühendatud kompleksse ekspeditsiooni töös Hiiu- ja Saaremaal ning järgmisel suvel Läänemaal ja Karjala ANSVs. Ekspeditsioon tähendas kümnekonna Moskva ja Eesti etnograafi, folkloristi ja keeleuurija N. Šlõgina juhtimisel materjali kogumiseks toimuvat ühist ringsõitu furgooniga veoautol. Karjalasse sokutas enda minu kaasabil huvireisijana kaasa ka E. Bachblum. Hiiumaalt jäi eredalt meelde vahejuhtum Kõpu poolsaarel. Olime jõudnud poolsaare tipu lähistele, kus jalutasime mitmekesi kena rannaäärset metsateed mööda lääne poole. Järsu käänaku taga seisime äkki suure värava ees, kust tunnimees meile puhtas vene keeles hüüdis “Stoi!” ja lükkas ise padruni rau-

da. Olime sattunud Nõukogude sõjaväeüksuse asupaika. Kohe saabus ka üks ohvitser, kellele näitasime oma dokumentid ette, mis venelastele loetavalt tõendasid, et kuulume Teaduste Akadeemia uurimisekspeditsiooni koosseisu, keda ametiasutistel piiritsoonis Hiiu- ja Saaremaal palutakse lahkesti toetada. Ohvitser teatas meile, et on teatanud kahtlastest isikutest piirivalvele, kelle üksus peatselt kohale tuleb. Mõne aja pärast saabuski kahehobuse-plaanvankril kihutades kaks piirivalvurit, kes käskisid meil autosse istuda ja nende järel kordonisse sõita. Läkski sõiduks lahti, piirivalvurid hobuseid piitsutades vankriga ees, meie autoga järel. Maad oli oma 3–4 kilomeetrit. Kordoniülem rivistas meid kõiki õuel üles ja pidas siis lühikese loengu, milles selgitas, et kui tullakse tööle piiritsooni, siis on vähe, kui registreeritakse end kohalikus täitevkomitees, tuleb enda kohalolek kindlasti teatavaks teha ka igas piirivalvekordonis. Seejärel lubas ta lahkesti meil oma tööd jätkata.

1956. aastal alustasin taas ka uurimuslike publikatsioonidega, avaldades artiklid “Eesti püttsepipe terminoloogiast” ja “Mihkel Veske etnograafia-alasest tegevusest”. Novembris helistas mulle Harri Moora ja teatas, et võiksin saada töökoha tema sektoris Ajaloo Instituudis, mingu ma direktor Maamäe jutule. Tegingi seda, ja mulle lubati nooremteaduri töökoht alates 1. detsembrist 1956. Tehnikumist ei lastud mind aga enne vabaks, kui olen leidnud endale keeleõpetaja kohale asetäitja. Võtsin ühenduse oma aspirantuurikaaslase Linda Lambiga, kes oli ka sattunud tööalastesse raskustesse, sest oli Saksa okupatsiooni päevil töötanud Tallinna Kindralkomissariaadis tõlgina. Lamp oli kohe nõus minu asemele astuma ning töötas tehnikumis eesti ja saksa keele õpetajana kuni 1960. aastani. Möödaminnes olgu öeldud, et minu teist aspirantuurikaaslast Karl Laignat, kes omandas 1952. aastal kandidaadikraadi, tabas ootamatu löök alles “sula” -ajal, 1960. aastal, mil ta pidi lahkuma Ajaloo Instituudi teaduri kohalt. Instituudi tollaegne parteisekretär, kauaaegne juhtiv parteitöötaja Valdar Leede oli kuskilt teada saanud, et Laigna oli Saksa okupatsiooni ajal olnud Tartus tänavavanemaks, mis minu mäletuse järgi oli küll üpris tagasihoidlik, peamiselt korteriüürimise asju ajav töökoht.

Minu elus igal juhul aga algas 1956. aastal hoopis uus ajajärk.